

Прим.11. – Арк.1–2.; Прим.15. – Арк.1.; Прим.31. – Арк.1.; Прим.34. – Арк.1.; Прим.47. – Арк.1.; Прим.62. – Арк.1.;

18.Підраховано автором за даними: ДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.194. – Прим.20. – Арк.1.; Прим.52. – Арк.1–2.; Прим.97. – Арк. 1–2.; Спр.196. – Прим.73. – Арк.1–2.; Прим.87. – Арк.1–2.; Прим.91. – Арк.1.; Прим.92. – Арк.1–2.

19.Підраховано автором за даними: ДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.216. – Прим.2. – Арк.1.; Прим.17. – Арк.1-2.; Прим.54. – Арк.1-2.; Прим.55. – Арк.1.; Прим.67. – Арк.1.; Спр.218. – Прим.26. – Арк.1.; Прим.29. – Арк.1.; Спр.219. – Прим.10. – Арк.1-2.; Прим.29. – Арк.1.; Прим.48. – Арк.1.; Прим.49. – Арк.1.; Спр.220. – Прим.8. – Арк.1.; Прим.44. – Арк.1.; Прим.45. – Арк.1.

20. Там само. – Спр.238. – Прим.4. – Арк.1.; Прим.15. – Арк.1.; Прим.57. – Арк.1.; Спр.239. – Прим.34. – Арк.1.

21. Там само. – Спр.254. – Прим.55. – Арк.1.; Спр.257. – Прим.20. – Арк.1.

*Ветров І.
(м. Київ)*

КРАХ «БЛІЦКРИГА» І НАМАГАННЯ ОКУПАНТІВ ВИКОРИСТАТИ УКРАЇНСЬКУ ПРОМИСЛОВІСТЬ ЯК ДОПОМІЖНУ ВОЄННО-ТЕХНІЧНУ БАЗУ

У зв'язку з поразкою вермахту під Москвою і крахом «бліцкрига» фашистська стратегія зайшла в глухий кут. Лідерам третього рейху загрожувала затяжна і безперспективна війна. Ще в середині жовтня 1941 р. А. Гітлер зізнався: «22 червня ми відчинили двері, не знаючи, що за ними» [1]. Всі політичні, стратегічні й економічні розрахунки, базовані на плані «Барбаросса», були приречені на крах.

Постала необхідність переглянути плани і пристосувати їх до умов, що склалися. Так, 2 листопада 1942 р. рейхсмаршал Г. Герінг був змушений визнати, що «хід війни викликає необхідність, всупереч первісно визначеному курсу, ще сильніше, ніж дотепер, прив'язати економічну могутність окупованих східних територій до німецької воєнної економіки» [2].

У результаті умов, що склалися, подальше ведення війни значною мірою стало залежати від можливості використання сировинних ресурсів і перш за все — промислового потенціалу окупованої території. Ось чому вище керівництво Німеччини акцентувало увагу на відбудові промислових підприємств, що працювали для фронту. Так, німецька газета «Фількішер беобахтер» від 2 липня 1942 р. зазначала: «...використання української промисловості повинно обмежуватися підприємствами військового призначення, за умов їх відновлення в найкоротші терміни» [3]. У той же час, німецька окупаційна влада, беручись до роботи з відновлення підприємств України для потреб фронту, зіткнулася з непереборними труднощами. На шляху відступу радянських військ у 1941 р. було створено «зону пустелі». Рейхскомісар України Е. Кох з цього приводу констатував: «За принципом спаленої землі, більшовицькі орди Сталіна залишили по собі зруйновані міста і села, позбуте усіх життєво необхідних предметів населення. Заводи, перетворені в сміття і попіл, машини виведені з ладу, продовольчі запаси знищено» [4]. Підприємства, що залишилися цілими, на першому етапі окупації настільки були пограбовані самими ж окупантами, що їх відновлення вважалося не рентабельним і неможливим. Для відбудови ж менш зруйнованих підприємств не вистачало інженерно-технічного персоналу, кваліфікованих робітників, інструментів, обладнання і будівельних матеріалів. Але окупаційним властям частково

вдалося посилити свій військовий потенціал за рахунок використання економічних потужностей України.

Як свідчать архівні матеріали, зацікавлені у відновленні підприємств воєнного значення загарбники вдавалися до всіх методів і засобів для досягнення цілей. Покладаючись на терор, репресії та використовуючи принципи особистої зацікавленості місцевого населення (пайкова система), вони отримали змогу впливати на стан налагодження виробництва і випуску необхідної продукції для потреб фронту. Відбудова промислових і комунальних підприємств у цей період була доручена технічним батальйонам і загонам технічної допомоги «Technische Nothilfe». Для керівництва підприємства призначалися управителі — уповноважені третього рейху; окрім цього, на окупованій території продовжували «діяльність» німецькі товариства і компанії з експлуатації окремих галузей промисловості.

Якщо на першому етапі окупації економічна мета німецьких загарбників зводилася лише до видобутку сировини, то після провалу «бліцкрига» спостерігається вживання заходів щодо відновлення не лише видобувної, а і важкої та машинобудівної галузей промисловості. Саме це засвідчують основні пункти постанови А. Розенберга від 23 січня 1942 р. «про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях». У вказаному документі зазначалося, що «... центром відновлення повинні стати господарсько важливі області, які потрапили до німецьких рук відносно непошкодженими. Ці області, що мають потенціал виробничої економіки, повинні стимулювати зародження нового економічного порядку, бути вихідним пунктом для відновлення великих областей». Укріпити ці області передбачалося за рахунок «...ближчих зруйнованих господарських районів, в яких ще є ресурси і сировина [5].

Для досягнення накреслених планів, фашистське керівництво змушене було поступитися деякими принципами своєї економічної політики на першому етапі окупації, а саме – на питанні вивозу сировини до Німеччини і постачанні з рейху в Україну обладнання для відновлення підприємств. З приводу цього у постанові зазначалося: «...отриманий при евакуації великих міст і очистці зруйнованих чи призначених до закриття підприємств, матеріал, спочатку треба вжити для потреб заводів першої черги, і тільки другою чергою передбачити для підправки до Німеччини» [6]. Стосовно ж нестачі обладнання передбачалося направити на відновлювані підприємства запасні частини з Німеччини та інших країн [7].

Окрім цього, в документі робилися акценти на необхідності відновлення тих галузей економіки окупованої території України, що стали вкрай потрібними для безпосередніх потреб німецької «воєнної машини». Серед таких були: «а) видобуток і переробка нафти; б) видобуток марганцевих руд; в) виробництво сирого каучуку; г) заготівля льону, конопель, бавовни». Передбачалося надати увагу і «допоміжним» галузям:

- постачальним виробництвам (електрика, газ, вода);
- транспортним підприємствам і підприємствам виробництва транспортних засобів;
- підприємствам, що виробляли вкрай потрібні для постачання шляхів сполучення і відновлених господарських підприємств будівельні матеріали;
- підприємствам для виробництва чи відновлення сільськогосподарських машин і знарядь, вантажних машин, знарядь для добування нафти, вугілля (горючих сланців і торфу) і руди (наприклад, насоси, мотори, компресори), установок для переробки нафти, скріплювального і будівельного лісу;

– залізо-прокатним і ливарним заводам, продукція яких була потрібною для енергетичного господарства, гірничої справи (добування горючих сланців і торфу) і сталепрокатних заводів;

– ремісничому промислому виробництву предметів широкого вжитку, можливому без сировини і енергії (виготовлення дерев'яних знарядь, глиняного посуду і т. д., льонопрядильні і ткацькі майстерні) [8].

У порядку необхідності в постанові передбачалися також і «...підготовчі роботи з відновлення виробництва на металургійних заводах (включаючи прокатні і ливарні заводи), а також виробництво алюмінію» [9]. Відновлення всіх інших підприємств повинно було бути припинено до невизначених строків. Окрім цього за розпорядженням давалися настанови щодо використання висококваліфікованих робітників на відновлених підприємствах першої черги. Так, «...насамперед, треба потурбуватися, щоб досвідчені спеціалісти: гірники, металурги, фахівці хімічної промисловості, робітники збройного виробництва, технічний персонал ... внаслідок поганого харчування та значної перерви у роботі, не стали непрацездатними». «А залишкові людські ресурси повинні використовуватися в інших сферах німецької воєнної економіки» [10].

Отже, переглянувши економічні плани щодо використання промисловості України, фашистське керівництво поступово стало пристосовувати її потенціали до нових умов.

Головне завдання, яке постало на порядку денному « нової влади », — використання економічного потенціалу окупованої території для потреб фронту. Надалі за умови використання підприємств для цієї мети слід було взяти до уваги наступний фактор: «...термінові потреби армії і потреби воєнного господарства (продовольство, видобуток нафти, заліза і вугілля) повинні задовольнитися негайно і в повному обсязі» [11].

Німецька армія в умовах, що склалися, мала велику потребу в «а) танках і тягачах, далекобійних гарматах..., понтонно-мостовому знарядді, в оптичній та тонкій механіці, в запобіжниках до вибухових речовин; б) дефіцитних воєнних знаряддях, деталях для танків». Військово-морський флот третього рейху відчував потребу у базах судноремонту та допоміжній промисловості для «...а) відновлення та ремонту обладнання; б) розвитку будівництва початих воєнних і допоміжних суден, плавучих майстерень, торгівельних суден, позаяк вони мали застосовуватися для потреб воєнного флоту». Окрім цього, воєнний флот був зацікавлений у виготовленні оптичних і точних механічних приладів та приладів зв'язку, а також морської зброї і бойового запасу, для бортових установок, зенітної зброї, для охорони узбережжя. Однак, у зв'язку з труднощами, передбачалося, що німецька армія «...буде, в першу чергу використовувати промисловість для проведення ремонтних робіт» [12]. В той же час уточнювалося, що «ця промисловість повинна працювати безперервно. Це мало значення для будівництва заводів з виробництва моторів, літаків, приладів зв'язку, коробок для крил літаків». Окрім цього, була потреба в «... легких металах і виробничій сировині, а також у зенітній зброї, ліхтарях і боєприпасах» [13].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок: німецьке керівництво намагалось використати українську промисловість, як допоміжну воєнно-технічну базу для потреб фронту.

Аналіз намагань фашистського керівництва відновити промисловість України, вимагає акцентування уваги на деяких моментах успіхів і невдач окупаційної влади в окремих галузях економіки. А саме, у видобувній промисловості німцям вдалося, хоча і з великими труднощами, відновити і запустити в дію тільки окремі підприємства. Своїм найзначнішим

успіхом вони вважали поновлення Нікопольських марганцевих копалень. Так, профашистська газета «Новий час» писала: «Для німецького і європейського виробництва нікопольські поклади марганцю мають особливе значення. Європа тепер має поклади марганцю на своїй господарчій території і стала щодо проблеми самозабезпечення цією рудою, незалежною» [14]. За оцінками англійського Міністерства воєнної економіки, німці щомісячно добували у Нікополі 35-40 тис. тонн руди, чи 40-44% порівняно з довоєнним періодом [15]. І хоча гітлерівці в повному обсязі цю цінну сировину не використали, все ж їм вдалося вивезти до рейху таку кількість марганцевої руди, яка покрила приблизно 2/3 потреб німецького воєнного господарства [16]. Були відновлені також нафтопромисли в Західній Україні. За тими ж англійськими джерелами — там видобувалося близько 380 тис. тонн нафти щорічно, тобто в обсягах довоєнного рівня [17].

Після окупації Кривого Рогу окупанти розпочали видобуток залізної руди. В цій галузі господарства працювала німецька фірма «Берг унд Хюттенверкгезельшафт Ост» (БХО). Однак транспортні труднощі, саботаж, диверсії не дозволили окупантам досягти вагомих успіхів у цьому регіоні. Всього ж гітлерівцями було видобуто і вивезено до Німеччини 203 тис. тонн залізної руди, 1 394 тис. тонн руди зі складів Криворізького басейну видобутого ще до окупації [18].

Важливе значення для лідерів третього рейху в війні з Радянським Союзом відіграло використання українського вугілля.

Так, у директиві, щодо вуглевидобутку в Донецькому вугільному басейні відзначалося, що «...якнайшвидше відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні є однією з найважливих передумов для продовження бойових дій на східному фронті» [19]. Для відновлення вугільної промисловості Донбасу німецькою окупаційною владою була утворена спеціальна організація «Берг-Хютте-Ост», яка, за німецькими газетними повідомленнями, нібито до листопада 1942 р. відновила 40 вугільних шахт і одну копальню кам'яної солі [20]. З рейху в регіон було відряджено висококваліфікованих спеціалістів і 1 750 шахтарів [21].

Однак ці заходи не призвели до суттєвого поліпшення ситуації. Так, один із лідерів фашистської верхівки А. Шпесер був вимушений визнати: «Так і не вдалося здобути економічної користі з Донбасу, позаяк зруйнування були серйозні, а відновлення проходило дуже важко» [22]. І хоча в Донецькій області за весь час окупації було видобуто близько 4,1 млн. тонн вугілля, це становило лише 1,5% до довоєнного видобутку в країні [23]. Ось чому окупаційна влада була змушена завозити в Україну вугілля з Руру, а не видобувати його з шахт паралізованої вугільної промисловості Донбасу.

Постійна потреба у кам'яному вугіллі і нафті, а також зруйновані електростанції підштовхували німецьку владу до рішучих заходів щодо використання пального місцевого походження. Так, було розгорнуто видобуток торфу на Волині. У підпорядкуванні Центрального торф'яного бюро перебувало 89 торфорозробок, на яких у 1942 р. працювало близько 10 тисяч робітників [24]. Планувалося видобути 500 тис. тонн торфу, але фактично рівень видобутку був значно менший, ніж той, на який розраховували. Передбачалося також відновити Дніпрогес. Це доручалося німецькій фірмі «Сіменс». З великими труднощами у квітні того ж року два генератори Дніпрогесу дали струм.

Розраховуючи на отримання для військових потреб чавуну, сталі, прокату, окупаційна влада також розпочала відновлення цехів металургійних заводів України. З великих металургійних заводів ними був частково відновлений і пущений в експлуатацію комбінат

«Азовсталь» у Маріуполі. Але, як відзначала дирекція німецького «Гірничо-металургійного товариства Схід», «великі металургійні заводи Донбасу бездіють» [25]. Не в повному обсязі вдалося відновити і цехи трубного заводу в Дніпропетровську, електролізного цеху алюмінієвого комбінату в Запоріжжі, завод «Запоріжсталь». Закінчилися повним провалом спроби німецьких фірм «Гютенверк» і «ШВО» відновити і ввести в експлуатацію в м. Дніпродзержинську листопрокатний, доменний і мартенівський цехи металургійного заводу ім. Дзержинського.

За умов зростаючого дефіциту озброєння і боєприпасів, загарбники розпочали на окремих заводах України організувати виробництво авіабомб, боєприпасів і бойових хімічних речовин. У той же час деякі машинобудівні, металургійні і хімічні заводи та майстерні республіки були пристосовані для середнього і капітального ремонту автомашин, танків, артилерійського озброєння, літаків. Як свідчать архівні дані, «київський завод «Ленкузня», на якому працювало 1 200 чоловік, одночасно ремонтувало 18 зенітних гармат; завод «Більшовик» займався ремонтом танків, автомашин і паротягів, а також виробництвом обладнання для цукрових заводів, на ньому було задіяно 2 500 робітників. Завод «Азовсталь» (600 робітників) випускав два танки щоденно. Завод ім. Артема спеціалізувався на ремонті танків, автомашин і літаків; робітники запорізького заводу № 29 ремонтували танки, бронемашини та літаки «Юнкерс»; Новгород-Сіверська танкоремонтна майстерня в березні 1943 р. відремонтувала 18 танків; в Макіївці завод ім. Кірова (цех № 1) спеціалізувався на виробництві снарядів, хімічні комбінати Горлівки і Костянтинівки випускали біохімічні речовини і т. д.» [26].

Але, в основному, це були поодинокі успіхи окупаційного керівництва у справі налагодження і запуску промислових підприємств для потреб німецької армії. Говорити про налагодження виробництва в повних обсягах немає підстав. В одному з найрозвинутіших промислових районах України – м. Харкові – у березні 1942 р., за даними місцевої управи, «діяло» 51 підприємство, на яких працювало 1 287 робітників, тобто по 20-25 осіб на кожному. Великі харківські заводи (ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот») використовувалися окупаційною владою для виробництва предметів широкого вжитку — пателень, лопат, запальничок і т. д. [27], хоча на початку окупації вони мали незначні пошкодження.

Далеко не останнє місце у задоволенні потреб третього рейху відігравали підприємства з виробництва будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості. Так, підприємства з виробництва будівельних матеріалів використовувалися для спорудження польових укріплень, мостів, доріг, казарм. Наприклад, в одному тільки Волино-Подільському окрузі налічувалося близько 148 лісозаводів [28] (на яких працювало всього по 5-7 осіб), які задовольняли винятково військові потреби. У м. Вінниця працювали 6 цегляних заводів, загальна продуктивність яких становила 25 млн. штук цегли щорічно [29]. В цьому ж місті випускали свою продукцію 10 деревообробних і переробних підприємств. Однак, як зазначали представники окупаційної влади, «...ці підприємства за потребою не постачалися матеріалами різного виду», [30] що говорить про труднощі з сировиною.

Особливого значення у справі будівництва оборонних об'єктів окупанти надавали відновленню цементних підприємств. Так, ними був частково відновлений цементний завод у м. Дніпропетровську. Однак він зміг виробляти за добу лише 80-100 т продукції, порівняно з 1 000 т до окупації [31]. Відновлено ряд підприємств із виробництва скла, фанери, алебастру, каменедробильні заводи, але їх робота базувалася в основному на застосуванні ручної праці.

Відновлені виробництва легкої промисловості України також задовольняли потреби німецької армії. Наприклад, у республіці, за повідомленням берлінського журналу «Фир'яреоплан», у грудні 1942 р. були пущені в дію чотири бавовноочисні заводи, а на двох проводилися відбудовчі роботи; в Корсуні відновила свою діяльність сукняна фабрика [32], а в Маріуполі в липні 1942 р. було відновлено швейну фабрику, на якій працювало 1 700 робітниць. Це підприємство виготовляло головним чином «...панчохи високої якості (особливо для гірськострілецьких частин), светри, хутряню одяжу» [33]. Але, за свідченням архівних матеріалів, успіхів окупантів у справі відновлення підприємств легкої промисловості були теж незначними, оскільки питання упиралося в наявність сировини. Тому дуже часто невеличкі підприємства простоювали, чи й взагалі припиняли роботу. Так, наприклад, на взуттєвій фабриці у м. Вінниці, що спеціалізувалася в основному на ремонті взуття для службовців німецьких установ, через брак шкіри почали виготовляти дерев'яне взуття [34].

І представники окупаційної влади змушені були визнати свою недбалість у цій галузі. А саме – в німецькому документі під гучною назвою «Наші успіхи в 1942-1944 рр.» говорилося, «Що всі запаси сировини, відправлялися до рейху, хоча повинні були застосовуватися для місцевих потреб, а придатні до роботи підприємства легкої промисловості потрапляли в розпорядження економічних інспекцій і працювали для задоволення їх інтересів, тим самим виключалася можливість виробництва предметів споживання і знарядь праці...» [35].

Великі труднощі стояли перед окупантами і в відновленні харчової промисловості. Головне завдання полягало у забезпеченні вермахту, окупаційної влади та поліцейських структур продовольством. Постачання ж місцевого населення продуктами харчування, окрім працюючих на відновлених підприємствах для потреб третього рейху взагалі не передбачалося. Відновлення переробних підприємств харчової промисловості і керівництво ними було надано Центральному торговельному товариству (ЦТТ) «Схід».

Оскільки перед відступом Червоної Армії більшість підприємств цієї галузі були виведені з дії, а обладнання евакуйоване або знищене, «новим господарям» фактично довелося розпочинати з початку. Для цього необхідно було завезти відповідне обладнання, машини, запасні частини до них. Не вистачало фахівців та робочої сили. Все це гітлерівці вимушені були вишукувати в Німеччині та залежних від неї окупованих країнах. Так, за розпорядженням Г. Герінга, з Моравії і Богемії для відновлення цукрових заводів України було завезено необхідне обладнання [36]. В 1943 р. німецькою стороною велися переговори про придбання машин для харчової промисловості в Бельгії і Франції. Для випічки хлібобулочних виробів у Швеції були замовлені преси для виробів із борошна. А для відновлення молокозаводів на окупованій території Радянського Союзу — завезено устаткування і машини на загальну суму 660 089 196 рейхсмарок [37], більша частина якої припадала на Україну. Всього на окупованій території України за станом на 30 квітня 1943 р. було відновлено: 813 хлібозаводів з денною продуктивністю 7 984 т; 14 103 вітряків — 37 111 т. [38]. Також в Україні працювало 76 цукрових заводів (за німецькими даними 100) [39], для запуску яких з Німеччини прибуло 20 спеціалістів [40]. Отже, як бачимо, за рахунок постачання обладнання, машин і кваліфікованих спеціалістів з Німеччини і країн Західної Європи було відновлено і введено в експлуатацію велику кількість малих підприємств харчової промисловості.

взуттєвої промисловості, 898 – текстильників і швачів, 463 – харчовики, 846 робітників побутового обслуговування, 3 146 транспортників і 2 652 робітники інших галузей виробництва [48]. Із кількості врахованих по м. Одесі ремісників, тільки 250 чоловік погодилися бути «орендарями промислових підприємств» [49].

А на пленумі київської міськуправи 30 березня 1943 р., аналізуючи сучасне становище ремісництва м. Києва, керівник ремісничого відділу підкреслював: «Заклади допущених (вільних) ремісників є переважно дрібними підприємствами (1-3 особи робочої сили), й тільки одна будівельна контора подала відділу на затвердження штат 137 чоловік». Поясненням цього, на його думку, була «...відсутність належних право-господарських та матеріальних передумов для розгортання приватної ініціативи».

Серед складнощів матеріального порядку розвитку ремісництва називалися: а) відсутність постачальних центрів; б) слабке технічне обладнання ремісничих майстерень; в) недостатнє забезпечення ремісників нормованими продуктами за картками 2-ї категорії; г) надзвичайний розрив поміж встановленими рейхскомісаром України цінами на ремісничу продукцію і ринковою вартістю сировини допоміжних матеріалів та продуктів харчування; д) відсутність кредитування через банк чи касу взаємного кредиту; е) заборона набирати учнів до ремісничих майстерень; є) відрив допущених ремісників для виконання різних робіт у німецьких установах; ж) реквізиція ремісничих майстерень разом з устаткуванням; з) практика фінвідділу міської управи оподатковувати ремісників з обігу не за твердими, а спекулятивними ринковими цінами [50]. Ось чому таке становище викликало реакцію незадоволення з боку допущених ремісників — «вони або перейшли просто на службу до різних установ, або працюють на виконання замовлень німецьких фірм за домовленістю, або оформилися як інваліди. Отже, резерв вільних ремісників ...весь час зменшується» [51].

Але головна причина недовірливого ставлення населення до цих заходів лежала значно глибше. В цьому можна перекопатися, ознайомившись із повідомленням у «Новому українському слові», яке розставляє крапки над «і». «За розпорядженням рейхскомісара України, заснована в Україні хімічна спілка, підлягає рейхскомісарові. Обсяг діяльності Спілки охоплює терени рейхскомісаріату... Ремісничі та торгівельні підприємства будуть приєднуватися до Спілки за розпорядженням рейхскомісара» [52]. Отже, розпорядження вносить повну ясність причин такої зацікавленості окупантів питаннями організації ремесла. По-перше, «облік» ремісників і підбір керівників, по-друге, утворення «трудова союзів», тобто більш-менш великих капіталістичних підприємств, і, по-третє, завершальна стадія – «приєднання» за розпорядженням рейхскомісара України ремісничих підприємств і «трудова союзів» до німецького Союзу, подібно до того, як це мало місце з ремісниками – хіміками. У цьому акті «приєднання» можна побачити ту саму лінію на «сувору централізацію» й «авторитарне керівництво», яке окупанти здійснювали у трудовій політиці і в питаннях керівництва сільським господарством.

На окупованій території України німецькою владою допускалося існування у містах приватновласницьких структур — дрібних крамничок, артілей, кафе, ресторанів, різних кустарних виробництв. Так, наприклад, у 1942 р. в м. Вінниці налічувалося 40 власних торгівельних крамниць з патентами [53]. У м. Харкові в цьому ж році було здійснено «приватизацію» для вузького кола близьких до місцевої адміністрації людей.

Газета «Нова України» незабаром мусила з цього приводу визнати, що «...частина зареєстрованих у міській управі артілей і товариств... свою діяльність ... обмежила відкриттям кав'ярень та їдалень, зі спекулятивними, недоступними для більшості цінами»

[54] (для місцевого населення — авт.), чого не скажеш про самих окупантів, які, наприклад, продавали українським «підприємцям» горілку по 500-600 крб. за літр, і самі ж потім купували в приватних кафе і ресторанах цю продукцію по 1 200 крб. [55].

Деякі українські підприємці (в минулому кримінальні злочинці і спекулянти), відкривши свої заклади, змогли швидкими темпами адаптуватися до нових умов і поставити свою справу на широку ногу. Наприклад, «... в м. Ворошиловграді (Луганську) Крамаренко на хімфармзаводі організував виробництво зубного порошку, сахарину та інших дрібниць і на цьому нажив великі гроші», а в м. Харкові на спекуляціях нажили великі прибутки Щербаков і Науменко. В останнього загальна сума капіталу становила понад 8 млн. карбованців. Але скоро німці вимушені були поставити застороги апетитам «нового українця». Науменка гестапо розстріляло як спекулянта за махінації зі шведським офіцером щодо реалізації партії ручних годинників (на чому Науменко заробив близько 4 млн. карбованців) [56].

Іншими словами окупаційна влада була незацікавлена у появі конкуренції німецькому капіталу. Нацисти, даючи можливість якому-небудь українському об'єднанню купців розвиватися, і переконавшись у тому, що вони отримують прибутки, просто звільняли їх, чи прибирали «справу» до своїх рук. Наприклад, у м. Києві з перших днів окупації, німці почали захочувати приватну і «кооперативну» торгіву ініціативу місцевих жителів, особливо в галузі комісійної торгівлі. Всі найкращі торгові приміщення міста були зайняті під ці магазини. Зголодніле населення несло до них все цінне, що було вдома із золота та срібла, картини, меблі, хутро і т. д. Магазини були переповнені. Покупцями в основному були німці. Окупаційна влада спостерігала процес збагачення недовго.

6 лютого 1942 р. газета «Нове українське слово» опублікувала оголошення «генерал-комісара», в якому говорилося, що «...комісійні крамниці зачинено через лихварські ціни. Для того, щоб захистити населення від безсоромного грабування через лихварські ціни, торгівлю припинено. Після встановлення остаточних цін, тій частині населення, що здала речі і не отримала за них платні, Німецьким Торгівельним Товариством будуть сплачені гроші відповідно до квитанцій. Очевидно це буде через 8 днів. Генерал-комісар» [57]. Клієнти комісійних магазинів, дізнавшись що замість «українських купців», яким вони здавали свої речі на комісію, з'явилося «Німецьке Торгівельне Товариство», – поспішили до магазинів, але ті виявилися опечатаними і мали наклейки з написом «конфісковано». Обіцяні 8 днів тягнулися дуже довго, а майже три місяці по тому, та ж газета публікує ще одне оголошення: «Гроші за речі, реквізовані генерал-комісаром у комісійних крамницях повернуть особам, які зголосяться відповідними квитанціями у такі дні ... (з 13 до 21 травня 1942р. – авт.) ...Особи, які не зголосяться і не подадуть квитанції у призначені дні, позбавляються права одержати гроші» [58].

Отже, по-перше, виплати за цінні речі було обіцяно провести в якихось «твердих цінах», а не в «лихварських», по-друге, потрібно було знати, що через 3 місяці після конфіскації, німці сплатять їх власникам бодай якусь долю вартості (дідзватися про це було дуже важко, оскільки, газета мала невеликий тираж – авт.), і, по-третє, для того, щоб отримати гроші, потрібно було з'явитися з німецькою пунктуальністю в призначені дні, тобто – не запізнюючись. У результаті, клієнти комісійних магазинів залишалися пограбованими, а «українські купці» – збанкрутували.

На другому етапі окупації посилює свій тиск на схід німецький «середній» капітал. У цей період в рейхскомісаріаті «Україна» виникають різні акціонерні товариства і компанії з

обмеженою відповідальністю. Вони «...повинні були стати ні чим іншим, як піонерами приватновласницького господарства». В той же час, перед ними ставилися конкретні завдання, а саме – «...заготівля сільськогосподарських продуктів харчування; запуск в експлуатацію обробних і переробних підприємств харчової промисловості, постачання сільськогосподарськими промисловими товарами та ін. речами обігу» [59]. Загальна кількість цих компаній досягла 50 [60]. Всі вони по суті були фіктивними утвореннями і мали незначний капітал, що становив 20-100 тис. РМ (рейхсмарок). У Німеччині з таким капіталом вони б не проіснували жодного дня. Інша справа – окупована територія, яка розкривала широкі можливості для якнайшвидшого збагачення.

На превеликий жаль, немає ніякої можливості повністю прослідкувати як конкретно прикладали свої «зусилля» новоутворені фірми. Однак на «великих», які згадувалися в німецькій періодичній пресі більш-менш часто, можна зупинитися. На Дніпропетровщині, наприклад, діяло: а) Товариство з постачання електроенергії в коліні Дніпра під загальною назвою «Постачання електричного струму в Південній Україні» (основний капітал – 20 тис. РМ); б) фірма «Брати Льобцек» (Україна) по організації всіляких торгівельних підприємств (з основним капіталом – 100 тис. РМ); в) товариство «Маннесман» з питань торгівлі рудами і залізом (100 тис. РМ); г) фірма «В. Бістерфельд» — виробництво і продаж хімічних і фармацевтичних продуктів (100 тис. РМ). Крім того, на Миколаївщині діяла фірма «Рейнольд і Шензе» – експедиційне підприємство; «Волокняний Союз в Україні» – з приналежністю до членів «Союзу»: а) волокняного товариства (Берлін); б) Центрального торгівельного товариства «Ост»;

– Союз «Гірнична справа України» з охопленням усіх заводів і підприємств, а також об'єднань підприємств, які мали в рейхскомісаріаті Україна свої філії і займалися розвідкою, видобутком і переробкою мінералів;

– «Ост індустрі ГмбХ» – з капіталом в 100 тис. РМ (м. Рівне) – текстильні і залізообробляючі підприємства;

– «Августверк» (м. Кам'янець-Подільський) – фірма по забезпеченню місцевих підприємств обладнаннями і машинами;

– «Донець – Україна» – товариство з основним капіталом в 50 тис. РМ, яке розпоряджалося всім видобутком кам'яного і бурого вугілля в Україні і в Донбасі;

– «Товариство сільгоспмашинної промисловості в Україні» — діяло в західноукраїнських областях;

– фірма «Гренінгер і Ран» (м. Київ) – відкрита торгівельна спілка. Власниками були Фріц Ран і Карл Гренінгер у Берліні;

– залізнично-будівельна спілка «Франц і К» – товариство з обмеженими правами в Києві (основний капітал 100 тис. РМ) – центр перенесено до Берліна. Керівник – Людвіг Франц і т.д. [61].

Німецька влада в свою чергу всіляко сприяла отриманню німецькими фірмами на окупованій території України великих прибутків, про що переконливо свідчить газета «Берлінер-берзенцайтунг» за 1943 р., в якій проголошувалося, що відповідно до «...керівних вказівок з регулювання виробничих цін в шойно зайнятих східних областях передбачено і обумовлено: ціни і заробітна плата повинна утримуватися на низькому рівні» [62], тобто, розрив у цінах між рейхом і окупованою територією був джерелом великих прибутків німецьких фірм. Цей характер прибутку визначався також і тим, що на окупованій території

в обігу були окупаційні «гроші-марки» і місцева валюта – українські карбованці, які за офіційним курсом рейхсмарки були знецінені.

Окрім цього, окупанти використовували важливий важіль експлуатації економіки – клірингові відносини, які становили безвалютну систему розрахунків опосередкуванням еквіваленту товарів. Оптимуючи українську продукцію за твердими, явно заниженими цінами, Німеччина не розраховувалася за неї повністю ні валютою, ні товарами, а отримувала більшу її частину в борг, записуючи цей борг на клірингове сальдо в німецькій розрахунковій касі. Розплачуватися клірингом лідери третього рейху не збиралися ні під час війни, ні після неї. Вони визначали клірингові поставки із окупованих країн, в тому числі і з України, як їх «внесок» в боротьбу Німеччини «проти більшовизму й англійського імперіалізму». Про це відверто заявляв представнику шведської преси міністр господарства Німеччини Функ [63].

Тиск німецького капіталу на Схід тривав до кінця 1943 р. Якщо взяти до уваги несприятливу ситуацію, яка склалася саме в цей період для третього рейху на фронті, викликає подив наполегливість німецьких підприємців, які ще в другій половині цього ж року продовжували утворювати нові компанії для експлуатації економіки України. Правдоподібне бажання швидкого збагачення і віра в остаточну перемогу німецької зброї змушували їх шукати прибутків на Сході, незважаючи на те, що дедалі більше погіршувалася військова ситуація.

Вабив їх також приклад великих німецьких концернів і банків, що отримали на окупованій території СРСР великі прибутки. Наприклад, Gemeinschaftsbank протягом другого півріччя 1942 р., досяг обігу в 2 млрд. РМ, а сума балансу зросла з 230 до 270 млн. РМ; концерн НО (в справах сільськогосподарської продукції) сягнув від свого заснування до 31 березня 1944 р. – 5,6 млрд. РМ [64]; обсяги ж «Ost-Faser» (концерну, який займався промислом волокна) становили в 1941-1942 рр. – 58,8 млн. РМ, в 1942-1943 рр. – 122,5 млн. РМ, а в 1943-1944 рр. – 142,3 млн. РМ. Це товариство отримало в першому році окупації чистого прибутку у сумі 10,2 тис. РМ, а в другому вже 381,4 тис. РМ [65].

Лідери третього рейху мали надію на ініціативу приватного капіталу і вважали, що завдяки його прагненням в отриманні максимальних прибутків можна буде фактично використати всі можливості для потреб воєнної економіки Німеччини. Ось чому політичні погляди вимагали вже в 1942 р. створення такої ситуації, яку б пропагандистськи можна було представити як війну, що ведеться в інтересах усієї Європи. Так, з'являється кілька акціонерних спілок, утворених завдяки капіталу представників різних країн і які брали участь в експлуатації природних багатств окупованої української території. Серед тих були: румунська Hansa-Romana SA Transporturi internationale, італо-німецька спілка Transcommerciale Handelsgesellschaft Warenverkehr mbH, угорсько-німецька спілка Donau-Dniepr-Saatzucht GmbH [66]. З НО співпрацювали 4 голландські фірми, а також одне датське підприємство, яке займалося виробленням масла [67].

У свою чергу А. Розенберг створив навіть спеціальний відділ у Східному Міністерстві, Sonderreferat Malettke (названий від прізвища її керівника). Цій структурі доручалося залучити іноземний і німецький капітал до участі в експлуатації окупованої території [68]. Однак залучення іноземного капіталу в економіку окупованої території зводилося до політичних маневрів, оскільки фашистські лідери дуже ревно підходили до питання експлуатації економіки України і не збиралися поступатися прибутками союзникам по війні.

Їм треба було стягнути капітал саме в ті галузі економічного життя, які самими німцями не могли експлуатуватися загалом.

Із приведених вище прикладів «діяльності» окупаційної влади в налагодженні і запуску промислових підприємств України для потреб фронту впливає те, що в більшості її планів спостерігається повний провал. У чому ж крилися причини цих невдач німецьких загарбників на «економічному фронті»? Відповідь на це запитання дають самі ж німецькі спеціалісти, залучені для роботи на Сході, які в своїх листах відкрито висловлюють невдоволення методами в галузі економічної політики, яку проводило вище керівництво третього рейху.

Так, наприклад, один із таких підприємців — учасник окупації України 1918 р. — Гейнц фон Ромайер, що був залучений до відбудови промисловості м. Мелітополь, в листі від 30 грудня 1942 р. на ім'я А. Розенберга писав: «Вся вада особливо яскраво виявляється ... в галузі економіки... Труднощі знаходилися на самому дні, на кожному окремому підприємстві. В дефіциті все: машини і обладнання, сировина і енергетичні ресурси, робоча сила і необхідне для неї продовольство і знаряддя». Для того, щоб підняти економіку, за словами автора, необхідні «... практики, які в змозі самі взятися за справу...», але їх, на жаль, не вистачає. В той же час Ромайер зазначає, що на сході багато випадкових людей: «Схід став розвантажувальним майданчиком для людей із товариств і синдикатів із об'єднань спеціалістів, імперських груп і т. п.». Автор впевнений, що «... їх час на Сході ще не настав» [69].

В питанні спільності економіки на окупованій території України Ромайер спостерігав «...процес розвалу... Вся економіка розтягується на вузькі розрізнені галузі...». На його думку, німецькі «господарі» «... вдаються до ... жажливої мішанини радянських і схематично перенесених німецьких форм господарювання» [70]. Але найважливішу причину невдач німецького керівництва у сфері економіки автор листа вбачає в «... абсолютно неправильному ставленні до Сходу, яке виходить з Рівного» [71]. «На Сході, — зазначає він, — тепер говорять про «берлінський» та «рівненський» напрямки; (натяк на різницю в політиці, яку проводили А. Розенберг (Берлін) і Е. Кох (Рівне) прим. — авт), у першому випадку допускається робота на перспективу, а в другому — робота без перспектив, тобто — хижацьке господарювання». Але в усіх випадках «... дає себе знати розлам, який паралізує проведення роботи на Сході». «Все це демонструє ваду вертикальних структур, подібних до струн арфи. Часто із Берліну чи з Рівного надходять розкладені до найдрібніших подробиць накази, які повинні бездоганно виконуватися в повному обсязі часто всупереч місцевим умовам» [72].

У свою чергу «генерал-комісари і гебітс-комісари оплутуються все більше густою мережею зростаючих з кожним днем інструкцій і поступово позбавляються всякої власної ініціативи» [73]. В той же час «у випадку якого-небудь недоліку чи помилки, виконавча інстанція звалює провину на вищу..., а вища — на виконавчу... В підсумку — винних немає». Таким чином, економічну політику Німеччини можна назвати «... поганою, незграбною копією радянських організаційних форм», які за словами Г. фон Ромайера, німці «перейняли, частіше змінивши лише окремі назви» [74].

Отже, економічна політика лідерів «третього рейху» підлягала еволюції і залежала від воєнно-політичного становища Німеччини. Коли умови склалися не на користь окупантів, їх лідери вимушені були переглядати свої економічні плани стосовно використання економічного потенціалу України як допоміжної воєнно-технічної бази для потреб фронту.

Якщо на першому етапі окупації економічні цілі загарбників зводилися лише до видобутку сировини, то з початку 1942 р. робиться головний аспект на відновлення видобувної, важкої та машинобудівної галузей. Саме після провалу «бліцкригу» настає другий період, який умовно можна назвати «господарським лібералізмом» для німців та їх союзників. Його проявом було масове виникнення на окупованій території філій і самостійних промислових, торгівельних та кредитних підприємств. Для прискорення експлуатації і повного підпорядкування окупаційної території України військовим потребам третього рейху, був допущений середній і малий німецький капітал, а також промисловці крайн-сателітів.

Використана література:

1. Hitlers Secret Conversations 1941—1944. — New York, 1953. — P. 59.
2. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны. — М., 1971. — С. 406—407.
3. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 27.
4. Там само. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 145. — Арк. 19.
5. Там само. — Оп. 3. — Спр. 141. — Арк. 86.
6. Там само. — Арк. 89.
7. Там само. — Арк. 86.
8. Там само. — Арк. 86—87.
9. Там само. — Арк. 87.
10. Там само. — Арк. 89.
11. Там само. — Арк. 97.
12. Там само.
13. Там само. — Арк. 98.
14. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. — 3-е изд. — М.: Экономика, 1980. — С. 227.
15. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 32.
16. Гатовский Л. Экономическая победа Советского Союза в Великой Отечественной войне. — М., 1946. — С. 59.
17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 32
18. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч. — С. 225—226.
19. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 8.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 32.
21. Thomas G. Die Geschichte der deutschen Wehrung Rüstungswirtschaft (1918—1943/45). — Boppard am Rhein, 1966. — S. 329.
22. Цит. за: Военно-исторический журнал. — 1963. — С. 82.
23. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч. — С. 224.
24. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 35.
25. Правда. — 1943. — 6 вересня.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 30-31.
27. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч. — С. 214.
28. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 28.
29. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 292.
30. Там само. — Арк. 293.
31. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.) // Сборник документов. — Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. — С. 93.
32. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 43.
33. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 2. — Арк. 109.
34. Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 291.
35. Там само. — Спр. 101. — Арк. 125.
36. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч. — С. 295.
37. Там само.
38. Там само. — С. 296.
39. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 32.
40. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч. — С. 296.
41. Коваль М. В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995. — С. 109.

42. Німецька українська газета. — 1942. — №. 182. — 22 серпня.
43. ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 91.
44. Там само. — Арк. 92.
45. Нове українське слово. — 1942. — 3 травня.
46. Там само. — 12 травня.
47. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 12.
48. Молва. — 1943. — 16 апреля.
49. Одесская газета. — 1943. — 5 мая.
50. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — К., 1951. — С. 206—207.
51. Там само.
52. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 304—305.
53. Там само.
54. Нова Україна. — 1942. — 14 лютого.
55. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 102. — Арк. 30.
56. Там само. — Спр. 110. — Арк. 197.
57. Нове українське слово. — 1942. — 6 лютого.
58. Там само. — 12 травня.
59. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 16.
60. Коваль М.В. Україна: 1939—1945. ... — С. 109.
61. Подолянин. — 1942. — 18 жовтня; ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 95—96; Дзвін волі (Біла Церква). — 1943. — 8 липня.
62. ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 96.
63. Skalniak F. Bank Emisijny w Polsce. 1939—1945. — Warszawa, 1966. — S. 190.
64. Bonusiak W. Polityka ekonomiczna III rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941—1944). — (wydawnictwo uczelniane politechniki Rzeszowskiej im. I. Lukaszewicza). — Rzeszow, 1981. — S.193.
65. Czollek R. Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges. — Berlin, 1976. — S. 146.
66. Bonusiak W. Wkaz. prace. — S. 194.
67. Chodorowski J. Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800—1945. — Wrocław, 1972. — S. 268.
68. Bonusiak W. Wkaz. prace. — S. 195.
69. ЦДАВО України. — Ф. КМФ—8. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 52.
70. Там само. — Арк. 59.
71. Там само. — Арк. 58.
72. Там само. — Арк. 53.
73. Там само. — Арк. 52.
74. Там само. — Арк. 53—55.